

Het nieuwe ruimteconcept - deel III. Nadere beschouwingen over

De Goetheanumgebouwen

(Geredigeerde vertaling van december 2024.

Voor de afbeeldingen zie het originele artikel.)

Piet Sieperda

In dit derde deel van onze beschouwingen richten we ons op het eerste en het tweede Goetheanum. Hoewel deze gebouwen uiterlijk zeer verschillend zijn, gebruiken ze hetzelfde coördinatensysteem, dezelfde afmetingen en een overeenkomstige verhouding tussen zaal en toneel.

Beide plattegronden kunnen zelfs over elkaar heen worden gelegd, zoals Rex Raab op unieke wijze laat zien in zijn boek *Sprechender Beton* ¹. Deze elementen zijn allemaal ruimtelijk van aard; de gebouwen zijn ruimtelijk gelijk geordend (afb. 1).

In het tweede deel van onze beschouwingen zagen we dat de nevengebouwen een vormtaal hanteren die verband houdt met een nieuw ruimteconcept. Je ziet een soortgelijke vormtaal terug aan de buitenkant van het tweede Goetheanum.

Dat wordt duidelijk wanneer je de zes besproken nevengebouwen in hun respectievelijke oriëntering samen beschouwt met de buitenkant van het tweede Goetheanum.

Wanneer je vanuit de nevengebouwen aan de westkant van het terrein naar het tweede Goetheanum kijkt, wordt de lucifere wilskrachtwerking direct zichtbaar, zowel in de westfaçade als in de westelijk gelegen nevengebouwen. Aan de oostkant kunnen we de ahrimane krachtwerking aanwijzen, zowel in de achterkant van het hoofdgebouw als in de gebouwen aan de oostkant daarvan.

In het westen kun je spreken van een dynamische kwaliteit en in het oostelijk gebied van een statische kwaliteit.

De scherpste van dit contrast is nog duidelijker zichtbaar in het ontwerp (het plastische model) van het tweede Goetheanum, dan in het uiteindelijke gebouw dat er nu staat. In dit ontwerp was het achterste gedeelte aanzienlijk lager dan het voorste. Daar komt de polariteit tussen de ahrimane, aardse krachten en de naar de hemel gerichte lucifere krachten nog sterker tot uitdrukking (afb. 2).

Op aanwijzing van de autoriteiten werden er echter aanpassingen doorgevoerd. Hierbij speelden smaakwesties rondom harmonie en evenwicht duidelijk een rol. Daardoor moet helaas worden vastgesteld dat het uiteindelijke gebouw vergeleken met Steiners ontwerp altijd iets lijkt te verbloemen.

Zo vertoont het dak van de westzijde van het tweede Goetheanum overeenkomsten met Rudolf Steiner's ontwerpen van de daken van Haus Duldeck en het Eurythmeum. Ook bij deze twee gebouwen kragen de daken zich over de randen van de muren heen naar buiten. Bij het Eurythmeum zijn krachtige zuilvormen gebruikt om deze suggestie van beweging architectonisch mogelijk te maken (afb. 3). Lucifere wilskrachten worden hier samen met lucifere gevoelskrachten ingezet om haar functie zichtbaar te maken.

Theater

Beide Goetheanumgebouwen zijn ontstaan uit de behoefte van de leden om Steiners nieuwe mysteriedrama's op te voeren. Hoewel de gebouwen ook andere functies kunnen vervullen, zijn beide hoofdzakelijk theaters. Een meer lucifere creatieve intentie is voor de vormgeving van een theater als gebouw van het culturele leven zeker gerechtvaardigd. Je kunt dit ervaren als je je overgeeft aan de dynamiek van het theaterspel met je wil, je gedachten en je gevoel.

Dan voel je hoe er vanaf het podium naar de zaal iets kunstzinnigs en menselijks richting de ontvankelijke zielen van de toeschouwers stroomt. Wanneer de theaterfunctie in beweging wordt omgezet ervaar je op een verdiepende wijze het ontwerp van het tweede Goetheanum.

Met name bij het tweede Goetheanum zien we de eerder vastgestelde polariteit terug. Op de as links-rechts zien we een duidelijke symmetrie, vergelijkbaar met die van het menselijk lichaam. Deze ligt aan de basis van de verbinding tussen dit gebouw en de mens die het benadert.

Tijdens ons onderzoek naar het terrein en de nevengebouwen vonden we ook functionele verschillen tussen links en rechts. Hoewel eenvoudig van aard, zijn deze verschillen vanuit de mens gezien ook fundamenteel: rechts en links onderscheiden zich door het contrast tussen werken en rusten: tussen werkgebouwen en woongebouwen.

Dit functionele onderscheid verschillen zijn in zekere mate ook terug te vinden in de uiteenlopende functies van de benedenverdieping van het Tweede Goetheanum. Zoals de boekhandel aan de noordkant (wat de

ahrimane boekdrukkunst representeert) en de galerij aan de zuidkant (waar je lucifeer kan genieten van koffie en chocolade).

In het voorste deel van het gebouw staan aan de noordzijde de theaterkassa en aan de zuidzijde de informatiebalie tegenover elkaar. Bij nadere beschouwing merk je op dat in alle vier de ruimtes een kassa is: een ahrimane functie die in elke ruimte aanwezig is. De kassa's aan de noordzijde, bij het theater en de boekhandel, incasseren geld in grotere sommen dan deze aan de zuidelijke kassa's (afb. 4).

Het architraafniveau

Als zich het denken manifesteert in het links-rechts en de wil in het achter-voor, dan vinden we in de dimensie van het onder-boven de manifestatie van het gevoel. Daarmee zijn we bij het kunstzinnige aspect aanbeland.

Het is dan ook geen verrassing dat in een ontwerp van Rudolf Steiner, waar de bouwimpuls dicht bij de menselijke kwaliteit blijft, de architectuur zich richt naar symmetrie. Vervolgens geeft de wil een bepaalde richting aan het bouwplan, waarna in een derde fase het kunstzinnige wordt uitgediept.

In de architectuur zie je het kunstzinnige vooral terug in het onder-boven, aangezien dit de ruimtelijke richting van het gevoel vertegenwoordigt.

Rudolf Steiner gaf dit vorm door het kunstzinnig uitdrukken van de krachten die in de architectuur tot uitdrukking komen: die van het dragen en belasten (afb. 5). Daarom zien we in zijn gebouwen, zowel binnen als buiten, dat op het architraafniveau het kunstzinnige aspect het meest tot uitdrukking komt.

Als we bijvoorbeeld goed naar het de complexe dakstructuur van het Tweede Goetheanum kijken, zien we dat het dak uit drie delen bestaat.

Op de lengteas - de as van de wil - loopt een vlak en stevig dak van achter (alleen te traceren in het ontwerpmodel) naar voren, dat boven de westelijke muur van de zaal eindigt in een krachtige prismatische vorm.

Van voren gezien vormt dit een sterk frontaal gebaar.

Een 'tweede dak' strekt zich hierboven uit. Het begint bij de zijvleugels die samen komen in het midden. Dit dak brengt links en rechts met elkaar in verbinding. Een 'derde dak' komt meer van onderen omhoog en maakt zich breed in het architraafgebied. Dit dak buigt zich in een beschermend gebaar over het kunstzinnig vormgegeven westelijk trappenhuis. Het draagt het dak op een volstrekt nieuwe en unieke manier.

Zo bestaat het dak uit drie verschillende bewegingen: het eerste dak duwt zich krachtig naar voren en het tweede dak strekt zich daarboven in

een beschermende beweging uit en brengt het linker- en rechterdeel in het midden samen, terwijl het derde dak van onder naar boven reikt (afb. 6).

De daken vertegenwoordigen de drie ruimtelijke richtingen: de wil, die zich manifesteert in de beweging van achter naar voren, het denken, dat links en rechts verbindt, en het gevoel, dat zich in de as boven-onder uitdrukt. Dan zie je opeens hoe deze vormgeving overeenstemt met de krachten van de stier, de adelaar en de leeuw. De stier beweegt naar voren, de adelaar spreidt zijn vleugels uit naar links en rechts en de leeuw richt zich op)².

Van geometrisch naar organisch-plastisch

Ook in het eerste Goetheanum diende het architraafniveau als basis voor de kunstzinnige vormgeving. Het gebouw was in wezen een binnenruimte: de buitenkant was minder significant. De impuls kwam van binnenuit: men wilde een binnenruimte creëren.

Het verschijnen van de dubbele koepelvorm van het eerste Goetheanum in het landschap van Dornach bracht Steiner als architect tot een nieuw inzicht. Hoewel hij het geometrische als een belangrijk element in de architectuur erkende, wilde hij dit vertalen naar een meer plastisch-organische stijl. Het tweede Goetheanum is daar een uitdrukking van, aangezien het veel meer in harmonie is met het omliggende landschap. De glasslijperij ("Glashaus") stamt nog volledig uit de geometrisch gedomineerde fase, terwijl het bijgebouw voor de ketels van de centrale verwarming ("Heizhaus") een brug vormt van geometrische naar plastisch-organische architectuur. Toch blijft de geometrie belangrijk om de fundamentele ideeën van Steiner te begrijpen.

De dubbele cirkel

De dubbele cirkel als basisplan van het eerste Goetheanum (afb.7) is de geometrische uitdrukking van een balans tussen tegenkrachten, tussen de centrale basisgetallen van mens en wereld: één en twee, die ook staan voor monisme en dualisme. Deze staan ook voor twee-in-één: Rudolf Steiners dialectische monisme uit zijn filosofie van de vrijheid, dat later opduikt als het menselijke streven naar evenwicht tussen de werkingen van de twee tegenkrachten Lucifer en Ahriman. Steiner spreekt vaak over de dubbelkoepelgedachte, dan bedoelt hij dit)³. In een plattegrond wordt dat een dubbele cirkel, zoals we die aantreffen bij het eerste Goetheanum.

Schuif je de twee cirkels in elkaar, dan zou er een enkele cirkel ontstaan, een vorm zoals de koepelstructuur van het Pantheon in Rome. In een

dergelijk theater worden publiek en spelers als één geheel ervaren - het getal en het streven van Lucifer. Dit zou filosofisch gezien een uitdrukking zijn van het monisme)⁴.

Trek je de twee cirkels echter uit elkaar, zodat je afzonderlijke cirkels krijgt, dan verdwijnt de verbinding tussen toneel en zaal. Dan heb je het getal twee - het getal van Ahriman - en in filosofisch opzicht het dualisme. Zo krijgen we een theatervorm die eigenlijk onmogelijk is, ware het niet dat ze al oneindig gereproduceerd is in de technische ontwikkelingen van elektronische apparaten en massacommunicatie. In de bioscoop en op de televisie verbindt een Ahrimane techniek toneel en zaal ogenschijnlijk: in het theater van Ahriman zitten de meeste mensen.

We vinden dus in de dubbele cirkel een evenwicht tussen enerzijds lucifeer en anderzijds ahrimaan streven. In de gedachte van de dubbele cirkel vinden we het ruimtelijk denken terug in het voor-achter en in de symmetrie tussen links en rechts rondom een centrale as.

Elementen die verbonden zijn met dit ruimtelijk concept zijn af te lezen aan de plattegrond van het eerste Goetheanum. Ga je bijvoorbeeld uit van twee even grote cirkels die elkaar deels overlappen, dan moet de ene cirkel, aan de voorzijde, als lucifere cirkel noodzakelijkerwijs iets uitdijen, terwijl de cirkel aan de achterzijde ietwat moet krimpen. Zo ontstaat deze specifieke dubbele cirkelvorm in de plattegrond van het eerste Goetheanum.

Altijd vragen wat er gebeurt

We kunnen deze onderverdeling, waarbij de zaal onder lucifere en het toneel onder ahrimane invloed staat, verder onderzoeken. Als je je hierin verdiept, wordt de opinie van Rudolf Steiner helderder, die dit eenvoudig verwoordde: 'Vraag altijd, wat er gebeurt. Wat is er eigenlijk op deze specifieke plek aan de hand?'.

In de theaterzaal zit het publiek zo comfortabel mogelijk. Het publiek blijft tijdens de voorstelling fysiek onbeweeglijk. Hoewel het publiek bestaat uit vele individuen, reageert het als één geheel. Natuurlijk zijn er veel afzonderlijke reacties, maar je zou ook kunnen stellen dat de innerlijke psychische ervaringen door de gebeurtenissen op het toneel in grote mate synchroon lopen.

Er is sprake van een gemeenschappelijke beleving. Dat merk je vooral in de pauzes, wanneer er levendig wordt uitgewisseld en mensen herkenning zoeken in hun ervaringen. Het is alsof men wil bevestigen

dat er gedeelde ervaringen zijn geweest. Die eenheid ontstaat al in het besef dat iedereen voor hetzelfde stuk is gekomen.

Wanneer het stuk aanslaat, genieten de toeschouwers, en laten ze dat merken. In die rustige, geconcentreerde eenheid van het publiek, in die gemeenschappelijkheid van alle toeschouwers en in het genieten zelf, dat een zielselement is, domineert het lucifere element: het getal 1.

Dit resultaat tekent zich nog scherper af als je kijkt naar wat zich op het toneel afspeelt en je daar ook die vraag stelt: "Wat gebeurt daar, wat is daar aan de hand?"

Zonder dat de toeschouwer zich er direct van bewust is, is er veel bedrijvigheid achter de schermen. De techniek wordt bediend, kostuums en decors gewisseld, belichting aangepast, acteurs worden opgemaakt. Zij bereiden zich geconcentreerd voor op hun rol. Er wordt geld verdiend. Alles wat daar gebeurt lijkt op de werking van een bedrijf.

Het stuk zou ook niet opgevoerd kunnen worden zonder al die voorbereidingen en zonder dat regisseur en acteurs zo intens hadden gerepeteerd en ingestudeerd. Dat instuderen is ook een kwestie van herhalen en nog eens herhalen totdat het stuk volledig beheerst wordt en klaar is voor uitvoering.

Elke avond is eigenlijk een herhaling van hetzelfde voor een nieuw publiek. Beantwoord je de vraag: "wat gebeurt daar eigenlijk?", dan zie je zonder twijfel een werksituatie en daarmee wordt het ahrimane karakter van het toneelwezen duidelijk.

In het huidige Goetheanum zie je hoe de artistiek vormgegeven zaal, waar je kan genieten van een pracht aan vormen en kleuren, en het zogenaamde 'technische toneel' tegenwoordig veel verder uit elkaar liggen (afb. 8). Daar is het bereiken van een evenwicht nog verre toekomstmuziek. Voorlopig is de ahrimane techniek overheersend op het huidige podium.

De kwadranten van het eerste Goetheanum

De dubbele cirkel werd de basis van het ontwerp voor het eerste Goetheanum. We krijgen meer inzicht in de ruimtelijke structuur door haar in te delen in vier kwadranten, waarbij links en rechts de invloedsgebieden van lucifere en ahrimane denkimpulsen liggen. Voor en achter zijn dan de posities van de zones van lucifere en ahrimane wilskrachtwerkingen. Op basis van dit ruimtelijk concept kon Steiner als dat aan de orde was, stap voor stap werken aan het ontwerp van het eerste Goetheanum (afb. 9).

In het eerste Goetheanum zijn de lucifere en de ahrimane tegenkrachten duidelijk te herkennen in de rijen pilaren. Die van de grote zaal zijn het

bekendst, terwijl die van de kleine koepelruimte de grote onbekenden zijn. Dit kunnen we ook zien als een tegenstelling tussen openlijke en meer heimelijke krachtwerkingen. Van hetgeen zich achter onze rug afspeelt, weten we niets. Daar hebben we alleen maar een vermoeden van.

Het is opvallend hoe Rudolf Steiner bepaalde zones en sectoren toewijst aan Lucifere of ahrimane krachten door middel van getallen. We zagen eerder dat Lucifer met het getal één en Ahriman met het getal twee is verbonden. Tijdens het bestuderen van de raamopeningen van de euritmiehuisjes in deel 2 viel het ons op dat Steiner oneven getallen toewijst aan Lucifer en even getallen aan Ahriman. De getallen 1, 3, 5, 7, enzovoort zijn dus de getallen die aan Lucifer kunnen worden toegewezen, terwijl 2, 4, 6, 8 enzovoort bij het ahrimane domein horen.

Zo zien we in de grote zaal twee keer 7 pilaren tegenover twee keer 6 pilaren in de kleine koepelruimte. De pilaren in de zaal zijn gemaakt uit één houtsoort, terwijl de pilaren in de kleine koepelruimte uit twee verschillende houtsoorten bestaan)⁵ (afb. 10).

Bovendien zijn de pilaren in de kleine koepelruimte duidelijk smaller in verhouding tot hun hoogte en doorsnede, wat iets samentrekkends uitdrukt. In de grote zaal staan de pilaren op sokkels, waardoor de opwaartse richting wordt benadrukt.

Dat is in de kleine koepelruimte niet het geval: daar staan de pilaren rechtstreeks op de vloer en wordt de dualiteit nog eens onderstreept door de aanwezigheid van tronen.

Deze tronen hebben een uitgesproken ahrimaans karakter, doordat elke troon het getal twee benadrukt en ze bovendien zijn verdeeld in groepen van drie tronen, een lage en een hoge groep. Het ontwerp van deze tronen is behoorlijk hoekig en heeft iets angstaanjagends)⁶.

We zien het gebruik van getallen vaker terug in het gebouw, bijvoorbeeld in de vijfhoekige pilaren, de zevenkantige kapitelen en in de indeling van de motieven in de koepelschilderingen. Het beeld van de groep is in de kleine koepelruimte ook tweemaal te zien: als beeldhouwwerk en als schildering.

In de kleurschakeringen van de schilderijen in de kleine koepel paste Steiner het dualiteitsprincipe zeer concreet toe. Er werd laag voor laag met twee kleuren geschilderd, terwijl in de grote koepelruimte werd geschilderd met een enkele laag van primaire kleuren. Ook de motieven in de kleine koepel zelf werden tweemaal aangebracht: links en rechts.

Steiner gaf hierbij de aanwijzing dat de motieven aan de zuidkant zich moesten spiegelen aan die van de noordkant in complementaire kleuren. Zo is de koepelschildering duidelijk bedacht als twee gespiegelde helften.

Als we naar de inhoud van de schilderijen van de kleine en grote koepelruimtes kijken, zien we dat de grote koepel de belangrijke periodes in het ontstaan van de mensheid verbeeldt, terwijl de kleine koepel de veel recentere en specifiekere periodes in de culturele ontwikkeling van de mensheid toont. Die worden steeds compacter weergegeven (in de ahrimane bewegingsrichting) tot aan de vertegenwoordigers van die tijdperken. Hier vinden we naast elkaar een enorme ontwikkelingsperiode en een meer beperkte)⁷.

De as west-oost

Centraal aan het einde van de as west-oost zou nog een enorm beeldhouwwerk van hout worden geplaatst, bekend als “Die Gruppe”: het grote beeld van de mensheidsrepresentant tussen Lucifer en Ahriman. Als het ware een samenvatting van het hele gebouw)⁸. Het grondidee van het bouwplan is tot in zijn kern vastgelegd.

Het thema van het gebouw was: het evenwicht behouden tussen de krachten van Lucifer en Ahriman.

Dit wilde Steiner consequent in dit gebouw realiseren als het begin van een nieuwe cultuurimpuls, om met de kennis van dit evenwicht een toekomstgericht experiment op te zetten, dat vanuit deze evenwichtsimpuls het gehele innerlijke en uiterlijke leven zou doordringen.

“Die Gruppe” was dus een uitdrukking van het grond-idee, een samenvattende kern)⁹. De inrichting van het landschap is de plek waar het grondidee, door lucifere impulsen naar buiten getrokken, het streven naar evenwicht uitstraalt zowel dichtbij als verder weg van het gebouw. Zo is het evenwicht op drie schaalniveaus waarneembaar)¹⁰.

Je ziet het ook aan het zogenoemde bouwmotief, dat aan de westkant rondom het rode venster is aangebracht. Dit motief komt binnenin het gebouw op twee plaatsen terug: ten eerste vormt het de omlijsting van het podium. Hier zien we echter alleen nog de ronde elementen uit dit bouwmotief, die daar - breed uitgespreid - zijn aangebracht. Ten tweede vinden we ditzelfde bouwmotief boven het beeld van “Die Gruppe”, met alleen nog de rechte lijnen van het motief. Ook hier voel je de innerlijke consequenties die in dit gebouw zijn gerealiseerd (afb. 11).

De buitenkant

Tot slot zijn er ook aan de buitenkant van het eerste Goetheanum interessante dingen op te merken als het gaat om het onderliggende ruimteconcept. Allereerst de verhouding tussen achterkant en voorkant. Zo staat de meer lucifere westkant verhoogd op een plateau, terwijl de achterkant direct op de grond staat, zoals we eerder zagen bij de pilaren in het gebouw. Ook zien we tweeledigheid in de kleine koepelruimte en de daaromheen gevouwen rondbouw voor de ondersteunende functies.

Als laatste vergelijken we de westgevel met de oostgevel: een groot verschil. De oostgevel is niet zo bekend, maar daar vinden we een smalle hoge poort, die duidelijk uit twee boven elkaar geplaatste deuren bestaat. Let ook op het bekronende element aan de bovenkant, waar het getal twee actief gebruikt wordt (afb. 12). Dit in vergelijking met het plastische element van de westgevel.

Het spreekgestoelte als middelpunt

We zagen hoe de zon in zijn dag- en nachtritme een volledige cirkel om het gebouw maakt, waarbij naar links, naar boven en naar voren een lichtpad ontstaat, terwijl naar rechts, naar onder en naar achteren zich een pad van duisternis aftekent.

Tussen licht en duisternis ontstaan kleuren. Wanneer het ahrimane kunstlicht in de kleine koepel schijnt, straalt de zon door de gekleurde ramen in de zaal. In de tegenstelling achter - voor: ahrimaans kunstlicht van binnen, tegenover het zonlicht van buiten.

Als je van links naar rechts de motieven van deze ramen volgt, zie je de lucifere motieven aan de zuidkant, dominant belicht door de zon en de ahrimane motieven in het noorden, verlicht door het zwakkere en koelere licht uit die richting. Zo komt alles samen in het grondidee van dit gebouw)¹¹.

Rudolf Steiner kon de ontwerp-uitdagingen tijdens de bouw van het eerste Goetheanum stap voor stap oplossen. Want al deze uitdagingen stonden op de een of andere manier in de ruimte en daardoor in de wetmatigheden van het ruimtelijk concept. Dit geldt ook voor de centrale plek in dit 'Huis van het woord': het spreekgestoelte (afb. 13). Wie hier spreekt staat concreet in het midden. De krachtwerkingen vanuit de drie ruimterichtingen, vanuit de lucifere en de ahrimane machten in lichaam en gebouw vallen in dit punt samen.

Alle uit de antroposofie voortkomende woorden stralen zo vanuit dit bijzondere middelpunt door het gehele gebouw en al haar details naar

buiten, tot in het omliggende terrein, landschap, de regio en de wijde wereld.

Noten:

1. Rex Raab, Arne Klingborg en Ake Fant, *Sprechender Beton*, Verlag am Goetheanum 1972, p. 60, 61, fig. 42 – 45.
2. Manfred Ziegler in Stil, Michaëli 1993/1994, XV, 3, *Merkurstab, Viergetier und Goetheanum*. Hij komt hier tot dezelfde conclusie vanuit een geheel andere invalshoek. Hij ziet ook het Viergetier verschijnen in het ontwerp van het tweede Goetheanum.
3. Rudolf Steiner, *Kunst im Lichte der Mysterienweisheit*, GA 275 p. 152, lezing 4 januari 1915.
4. Zie Carl Kemper, *Der Bau, Studien zur Architektur und Plastik des ersten Goetheanum*, Freies Geistesleben, Stuttgart 1966, p. 104.
5. Idem, p. 106.
6. Idem, zie bijvoorbeeld figuur op p. 103.
7. Zie Hilde Raske, *Das Farbenwort*, Stuttgart 1983.
8. Rudolf Steiner, *Architektur, Plastik und Malerei des Ersten Goetheanum*, Dornach 2016, GA 288 p. 38, lezing, 24 januari 1920: "..., dat het hele gebouw, in al zijn onderdelen, op een bepaalde manier deze "Gruppe" in het midden vertegenwoordigt, zodat je deze ook kan opvatten als een synthetische samenvatting van het gehele gebouw...".
9. Piet Sieperda, *Der Gruppe und der neue Raumgedanke*, in STIL 4/1994
10. Piet Sieperda, *Der Raumgedanke*, in STIL 1/1994 en *Nähere Betrachtungen des Goetheanum-Geländes*, in STIL 1/2001.

11. Hilde Raske, *Das Farbenwort*, Stuttgart 1983, p. 229.